

दुधकोसीक्षेत्रमा प्रचलित मारुनी
नृत्यगीतको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक
शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय
विभागको एम.ए.दोस्रो वर्षको
दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
प्रेमकुमारी राई
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर
२०६६

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्काय नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर काठमाडौं ।

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागका छात्रा प्रेमकुमारी राईले स्नातकोत्तर तह (एम.ए.) दोस्रो वर्षको नेपाली विषयको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गरेको “दुधकोसीक्षेत्रमा प्रचलित मारुनी नृत्यगीतको अध्ययन” शीर्षकको शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

क्र.सं. नाम -

हस्ताक्षर

१. प्राध्यापक राजेन्द्र सुवेदी

(विभागीय प्रमुख).....

२. प्राध्यापक डा. मोतीलाल पराजुली

(शोधनिर्देशक).....

३ प्राध्यापक डा.जयराम पन्त

(बाह्य परिक्षक).....

मिति:- २०६६/१२/०४

शोध निर्देशकको मन्तव्य

“दुधकोसीक्षेत्रमा प्रचलित मारुनी नृत्यगीतको अध्ययन” शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र प्रेमकुमारी राईले मेरो निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । सम्बन्धित क्षेत्रमा गई क्षेत्रकार्य गरी तयार पारिएको प्रस्तुत कार्य लोकसाहित्यको क्षेत्रीय विधिमा आधारित अध्ययन पद्धतिमा तयार पारिएको छ । यस कार्यबाट म पूर्णतः सन्तुष्ट छु र मूल्याङ्कनका प्रक्रियाहरू अगाडि बढाउन सिफारिस गर्दछु ।

मिति :-२०६६/११/२५

.....
डा. मोतीलाल पराजुली
प्राध्यापक
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर ।

कृतज्ञता-ज्ञापन

“दुधकोसीक्षेत्रमा प्रचलित मारुनी नृत्यगीतको अध्ययन” शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु प्रा.डा. मोतीलाल पराजुलीज्यूको निर्देशनमा तयार पारेकी हुँ । आफ्नो अध्ययन, अध्यापन, लेखन तथा सामाजिक व्यक्तित्वको भूमिका निर्वाह गर्दा गर्दै पनि यो शोधपत्र तयारीका सन्दर्भमा स्नेह पूर्वक समुचित मार्ग निर्देशन गरी विविध ज्ञानवर्धक सल्लाह र सुझाव दिएर सहयोग गर्नु भएकोमा प्रा.डा. मोतीलाल पराजुलीप्रति म सदा ऋणी रहने छु ।

प्रस्तुत शोधपत्र लेखनकै क्रममा आवश्यक सल्लाह सुझाव र प्रेरणा प्रदान गर्नु हुने विभागीय प्रमुख प्रा.राजेन्द्र सुवेदीज्यू तथा कीर्तिपुर केन्द्रीय क्याम्पस अन्तर्गत नेपाली विभागप्रति म हार्दिक कृतज्ञता-ज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधपत्र लेखनमा सामग्री सङ्कलनका सन्दर्भमा अमूल्य सहयोग गर्नुहुने त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय परिवारप्रति म कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधपत्र लेखनका सन्दर्भमा प्रत्यक्ष संलग्नताका साथ गीत गाएर मौखिक सहयोग गर्नुहुने महानुभावहरू- नौधन राई, अदमकुमार राई, कालीबहादुर राई,साखीधन राई, हरिमाया राई, माइतराज राई भइमन राई, चन्द्रबहादुर राई, छविलाल राई, रुद्रबहादुर राई, जागिरमन राई तथा अन्य सम्पूर्ण गायक महानुभावहरूप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । साथै टेपरेकर्ड गर्न र फोटो खिच्न सहयोग पुर्याउने बहिनी सुमित्रा राईलाई म धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

शिक्षाको उज्यालोतिर लागि रहन हरदम प्रेरणा दिनुका साथै पृष्ठभूमि तयार गर्नुहुने मेरो मुमा हर्कमाया राईप्रति म सदा ऋणी रहने छु । साथै शिक्षा नै अमूल्य वस्तु हो, यसबाट कहिल्यै टाढा रहनु हुँदैन भन्ने कुरालाई महसुस गरी मेरो अध्ययनको यो क्षणसम्म आर्थिक सहयोग तथा सल्लाह, सुझाव र प्रेरणा दिइरहनु हुने मेरो दाजु जयमन राई र सम्पूर्ण दिदीहरूप्रति म हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

शोधपत्र लेखनकै क्रममा सामग्री सङ्कलनमा सहयोग पुर्याई सल्लाह, सुझाव दिनुहुने मित्र मनोजकुमार राई तथा बहिनी ज्वाई केशव राईप्रति म कृतज्ञ छु । साथै शुद्धा, शुद्धि हेरिदिएर सहयोग पुर्याउने बहिनी मधु राईलाई म धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

प्रस्तुत शोधपत्र छिटो-छरितो रूपमा टङ्कन गरेर सहयोग गर्नुहुने पीस कम्युनिकेसनका दिदी विमला प्रति म कृतज्ञ छु ।

अन्त्यमा यस शोधपत्रको आवश्यक मुल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

मिति :- २०६६/११/.....

प्रेमकुमारी राई
एम.ए. दोस्रो वर्ष
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर
२०६६

विषयसूची

	पेज नं.
पहिलो परिच्छेद	१
शोधपरिचय	१
१.२. विषयपरिचय	१
१.३. समस्याकथन	२
१.३. शोधकार्यको उद्देश्य	३
१.४. पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.५. शोधकार्यको औचित्य	५
१.६. शोधकार्यको सीमाङ्कन	६
१.७. शोधविधि	६
१.७.१. सामग्री सङ्कलन विधि	६
१.७.२. सामग्री विश्लेषण विधि	७
१.८. शोधपत्रको रूपरेखा	७
दोस्रो परिच्छेद	८
नृत्यगीतको सैद्धान्तिक स्वरूप	८
२.१. पृष्ठभूमि	८
२.२. लोकगीतको परिचय	८
२.२.१. लोकगीतको वर्गीकरण	९
२.३. नृत्यगीतको परिचय र परिभाषा	११
२.४. नृत्यगीतको तत्त्वहरू	१२
२.४.१. कथ्य/विषयवस्तु भाव	१३
२.४.२. लय/भाका	१३
२.४.२.१. यति	१३
२.४.२.२. गति	१४
२.४.३. स्थायी, अन्तरा र थेगो	१५
२.४.४. अभिनय	१७
२.४.४.१ आङ्गिक अभिनय	१७
२.४.४.२. वाचिक अभिनय	१७
२.४.४.३. आहार्य अभिनय	१७
२.४.४.४. सात्त्विक अभिनय	१८

२.४.५. सङ्गीत	१८
२.४.६. शैली	१८
२.४.६.१. मारुनी शैली	१९
२.४.७. रस	१९
२.४.८. उद्देश्य	२०
२.४.८.१. मनोरञ्जन	२०
२.४.८.२. धार्मिक भावनाको प्रस्तुति	२०
२.४.९. भाषा	२१
२.५. नृत्यगीतका विशेषताहरू	२१
२.५.१. मङ्गलगान	२१
२.३.२. मनोरञ्जनात्मकता	२२
२.५.३. सरलता, सहजता र स्वाभाविकता	२२
२.५.४. परम्परागत तथा जातीय भेषभूषा	२२
२.५.५. गीत, सङ्गीत र नृत्यको सङ्गम	२२
२.५.६. स्थानीयता	२३
२.५.७. रागात्मकता तथा कलात्मकता	२३
२.६. निष्कर्ष	२३

तेस्रो परिच्छेद २५

दुधकोसीक्षेत्रको मारुनी नृत्यगीतको परिचय २५

३.१. अध्ययन क्षेत्रको परिचय	२५
३.२. मारुनी नाचको परिचय	२८
३.३. मारुनी नाच प्रस्तुत गरिने समय तथा अवसरहरू	३०
३.४. मारुनी नाचको उठान तथा बैठान गर्ने विधि	३२
३.४.१. प्रथमचरण	३२
३.४.१.१. मारुनीको लुगाकपडा तथा गरगहना पहिराउदा गाइने गीत	३३
३.४.१.२. ठकुवान (ठोकन) मादललाई हान्दा बज्ने ताल	३५
३.४.१.३. मादल जगाउदा गाइने गीत	३५
३.४.१.४. सरस्वती जगाउने वा सती ढाल्ने कार्य	३६
३.४.१.५. रुद्राक्ष जगाउँदै मारुनी नाच बाँध्ने गीत	३९
३.४.१.६. मारुना, मादले तथा चारैदिशा बाँध्ने गीत	४०
३.४.१.७. देवी-देउराली तथा खोलानालालाई फूलपाती चढाउने गीत	४१
३.४.२. मध्यचरण	४२

३.४.२.१. आशिष दिने खण्ड	४४
३.४.३. अन्तिम चरण	४६
३.४.३.१. देवीदेवताको सरण पर्ने वा सरस्वती फुकाउने गीत	४६
३.४.३.२. रुद्राक्ष फुकाउदा गाउने गीत	४८
३.४.३.३. मारुना तथा मादले फुकाउने गीत	४९
३.४.३.४. मारुनाको लुगा कपडा तथा गरगहना खोली नाच अन्त्य गर्ने गीत	५०
३.५. निष्कर्ष	५३

चौथो परिच्छेद ५४

दुधकोसीक्षेत्रको मारुनी नृत्यगीतको सङ्कलन र वर्गीकरण ५४

४.१. दुधकोसी क्षेत्रको मारुनी नृत्यगीतको वर्गीकरण	५४
४.१.१. सङ्गीतको ताल र नृत्यप्रस्तुतिमा आधारित मारुनी नृत्यगीत	५६
४.१.१.१. विरहनी / विलहनी	५६
४.१.१.२. ख्याली	५७
४.१.१.३. चुङ्की	५८
४.१.१.४. गरा	५८
४.१.१.५. समला	५९
४.१.२. विषयवस्तुमा आधारित मारुनी नृत्यगीत	६०
४.१.२.१. पौराणिक मारुनी नृत्यगीत	६०
४.१.२.२. प्राकृतिक मारुनी नृत्यगीत	६१
४.१.२.३. सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित मारुनी नृत्यगीत	६२
४.१.३. क्षेत्रगत अध्ययनमा आधारित मारुनी नृत्यगीत	६३
४.२. कुइभीर गा.वि.स.को मारुनी नृत्यगीत	६३
४.३. नेचावेदघारी गा.वि.स. को मारुनी नृत्यगीत	८०
४.४. नेचाबतासे गा.वि.स.को मारुनी नृत्यगीत	९३
४.५. पञ्चन गा.वि.स. को मारुनी नृत्यगीत	९६
४.६. निष्कर्ष	१०६

पाँचौं परिच्छेद १०७

नृत्यगीतको तत्त्वको आधारमा दुधकोसीक्षेत्रको मारुनी नृत्यगीतको विश्लेषण १०७

५.१. परिचय	१०७
------------	-----

५.२. विषयवस्तु / भाव	१०८
५.३. लय/भाका	११३
५.३.१. यति	११४
५.३.२. गति	११५
५.४. स्थायी, अन्तरा र थेगो	११७
५.५. अभिनय	१२१
५.५.१. आहार्य अभिनय	१२२
५.५.२. सात्त्विक अभिनय	१२२
५.५.३. वाचिक अभिनय	१२२
५.५.४. आङ्गिक अभिनय	१२२
५.६. सङ्गीत	१२३
५.७. शैली	१२३
५.८. रस	१२४
५.८.१. करुण रस	१२५
५.८.२. हास्य रस	१२७
५.८.३. शृङ्गार रस	१२८
५.९. उद्देश्य	१२९
५.१०. भाषा	१३०
५.११. निष्कर्ष	१३३

छैटौं परिच्छेद १३४

उपसंहार १३४

६.१. सारांश १३४

६.२. निष्कर्ष १३५

सन्दर्भ ग्रन्थसूची १३८

परिशिष्ट

१. मारुनी नृत्यगीतका तस्विरहरू